

Verlossing van schuld en boete

Stijn Verhagen, Lilian Linders
& Marcel Ham (red.)

Verlossing van schuld en boete

Onorthodoxe oplossingen voor onbetaalde rekeningen

vangennep
amsterdam

Verlossing van schuld en boete verschijnt als jaarboek bij
het *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, een uitgave van Movisie

Eerste druk september 2014

© 2014 *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* | Uitgeverij Van Gennep

Nieuwezijds Voorburgwal 330, 1012 rw Amsterdam

Ontwerp omslag Léon Groen

Drukwerk Bariet, Steenwijk isbn

978 94 6164 327 8 | nur 756

www.socialevraagstukken.nl

www.uitgeverijvannep.nl

Inhoud

1	Inleiding	
	<i>Gegijzeld door schuld</i>	7
	Stijn Verhagen, Lilian Linders & Marcel Ham	
2	Indianenverhalen	
	<i>Waarom wij zo veel schulden hebben</i>	17
	Erik Bähre	
3	Oplossing van schulden	
	<i>Naar een menselijker en economisch profijtelijker schuldresolutiemechanisme</i>	33
	Marcel Canoy & Robin Fransman	
4	Van een gevaarlijke naar een andere wereld	
	<i>Kwijtschelding van publieke schuld</i>	51
	Rodrigo Fernandez	
5	De markt van armoede en schuld	
	<i>De broodnodige cultuurverandering van de schuldhulpverlening</i>	63
	Marc Räkers	
6	De illusie van een schone lei	
	<i>Als stabiliteit het hoogst haalbare is</i>	81
	Nadja Jungmann & Marc Anderson	
7	Depsychologie van schuld	
	<i>Hoe screening de schuldhulpverlening kan helpen</i>	93
	Nadja Jungmann & Roeland van Geuns	

Inhoud

8	Schulden, zo erg nog niet!	
	<i>Een leerkrediet voor jongeren</i>	109
	Tamara Madern & Anna van der Schors	
9	De schuldige ontvanger en de gefrustreerde gever	
	<i>Over de onlosmakelijke band tussen vertrouwen en wederkerigheid in zorg- en hulpverlening</i>	117
	Femmianne Bredewold & Lilian Linders	
10	Vergeef ons onze schulden...	
	<i>Kwijtschelding: van de dominee tot de deurwaarder</i>	131
	Jelle van der Meer	
11	Voorbij misdaad en straf	
	<i>Ontgijzeld van schuld door herstelrecht</i>	147
	Anneke Menger & Jaap A. van Vliet	
12	Conclusie	
	<i>Pleidooi voor een onorthodoxe schuldenbenadering</i>	161
	Stijn Verhagen, Lilian Linders & Marcel Ham	
	Noten	173
	Literatuur	179
	Over de auteurs	195

Inleiding

Gegijzeld door schuld

Stijn Verhagen, Lilian Linders & Marcel Ham

De gemeente Amsterdam en zorgverzekeraar Agis willen het anders gaan doen. Tot nog toe stuurden ze mensen die hun zorgpremie niet betalen betalingsherinneringen en incassobrieven. Daarna volgden boetes¹ en doorgaans weer nieuwe aanmaningen, omdat de schulden van deze groep – juist door de boetes – alleen maar stijgen. De nieuwe aanpak moet, anders dan de traditionele nadruk op incassoprocedures en juridische rechtmatigheid doet, mensen weer grip geven op hun betalingen. Een belangrijk element is een andere attitude van de betrokken maatschappelijk werkers: zij moeten mensen ondersteunen bij het herpakken van hun financiële zaken. De hulpverleners proberen te voorkomen dat de achterstanden verder oplopen – samen met de verzekeraar, die ervoor zorgt dat minimaal altijd de verzekeringspremie wordt betaald. De norm blijft dat de schulden worden afgelost, maar de bedoeling is dat deze minder worden omgeven met de onrust en stress van oplopende boetes, dreigbrieven en deurwaarders.

Of deze aanpak succesvol is, moet nog blijken, maar het voorbeeld sluit aan bij het prille en groeiende inzicht dat het bij schulden niet alleen gaat om een juridisch, maar zeker ook om een sociaal en sociaal-psychologisch vraagstuk (Jungmann 2012; Mullainathan & Shafir 2013). Steeds duidelijker wordt bijvoorbeeld dat mensen die diep in de schulden zitten in een psychologische dynamiek terechtkomen die hen belemmert aan een duurzame oplossing te werken. Als de brieven en aanmaningen zich blijven opstapelen, zakken ze niet alleen financieel maar ook mentaal steeds verder weg, waardoor een uitweg onzichtbaar wordt. De klassieke benadering van aanmaningen en straf helpt dan ook niet meer om van hun schuld af te komen. Woningcorporatie Smallingerland in Drachten besloot om deze reden al eerder ommensen met financiële problemen – zwakbegaafde huurders en risicogroepen

met een zeer laag inkomen (RMO 2006) – te ondersteunen. Het gevolg? Een afname van de schulden van de huurders en 70 procent minder huisuitzettingen per jaar. De aanpak verdient zichzelf terug, omdat de woningcorporatie de kosten voor deurwaarders, schoonmaak en opslag bespaart. In plaats van kosten te maken, wordt er nu geïnvesteerd in de zelfredzaamheid van kwetsbare mensen.

In dit boek benaderen we de schulden crisis niet alleen als een financieel probleem, maar ook als een crisis in menselijke gedragingen en maatschappelijke verhoudingen. Wat zien we als we naar schulden kijken door een psychologische, antropologische of politiek-filosofische bril? Welke oplossingen komen er dan in beeld? Het boek gaat niet alleen over kwetsbare mensen die diep in de schulden zitten, maar ook over andere groepen. In 2014 lukt het maar liefst 100.000 Nederlanders niet meer om hun hypotheek te betalen (Bureau Krediet Registratie 2014). Ook staan ruim 1,4 miljoen huishoudens ‘onderwater’. De waarde van hun huis is lager dan de hypotheek, met alle financiële risico’s van dien bij bijvoorbeeld echtscheiding of werkloosheid. Niet alleen huishoudens, ook overheden hebben een schuldenprobleem. De Nederlandse staatsschuld is inmiddels opgelopen tot 1,2 biljoen euro, wat neerkomt op 26.000 euro per persoon.

De welvaartsgroei in Nederland ging de afgelopen decennia gepaard met toenemende schulden van overheden, bedrijven en huishoudens. Deze groei mondde uit in de jarenlange crisis waar we nu in zitten. De crisis is zo ingrijpend dat vrijwel alle aandacht uitgaat naar het oplossen van de schulden, met name door te budgetteren en te bezuinigen. Deze gerichtheid is begrijpelijk, maar ten onrechte kan de indruk ontstaan dat door deze wijze van omgaan met schulden ook de mechanismen worden aangepakt die eraan ten grondslag liggen. Zoals paracetamol verlichtend werkt bij spanningshoofdpijn maar de oorzaken niet wegneemt, zo wordt ook met schuldsanering en -beheersing het achterliggende maatschappelijke proces niet beteugeld.

Virtuele economische groei

De welvaart is de afgelopen decennia onder meer toegenomen doordat Nederland en de overige westerse landen op de pof zijn gaan leven (Manning 1990; Shiller 2005; Lewis 2011; Kalse & Vendrik 2014). De *incentives* die banken kregen om,

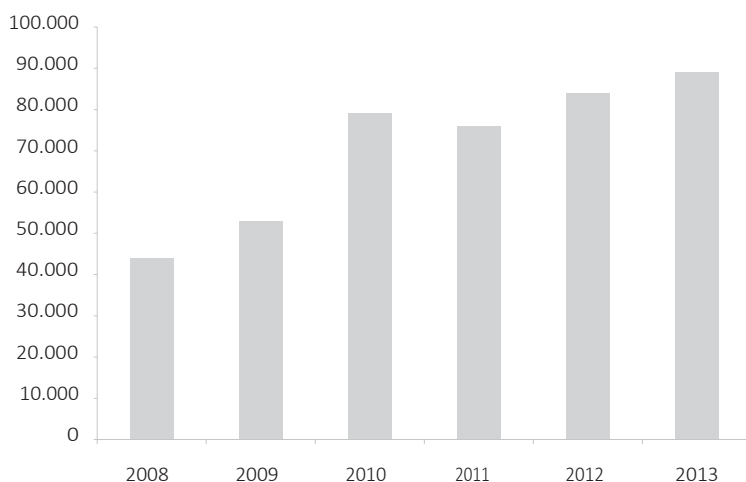
in de vorm van schulden, meer en meer geld in omloop te brengen, liggen hieraan ten grondslag. Banken zijn geldscheppende en sinds de deregulering van de sector steeds meer winstgedreven ondernemingen (Engelen 2012). Waarbanken tussen 1900 en 1950 3 tot 4 keer zoveel geld uitleenden als ze aan eigen vermogen bezaten, steeg dit naar 25 keer het eigen vermogen tussen 1950 en 1979. Aan de vooravond van de crisis in 2008 werd de recordhoogte bereikt van – afhankelijk van de bank – 33 tot 50 keer het eigen vermogen. Nederlandse banken hadden zo vlak voor de crisis nog maar een kapitaaldekking van 2 tot 3 procent, een situatie die bij andere ondernemingen al lang tot noodscenario's zou hebben geleid.

Engelen (2012) stelt dat de banken meer bezig waren met dienstverlening aan elkaar dan met scenario's voor het weer gezond maken van de balansen. Met van elkaar geleend geld en op basis van onderpanden die ze eveneens van elkaar gekocht hadden, verkochten ze elkaar producten (securitisaties), waarvan de financiële risico's op een gegeven moment niet meer duidelijk waren. Deze handel in securitisaties legde de bankiers echter geen windeieren: hun bonussen rezen de pan uit, wat weer als *incentive* werkte om de buffers van de banken nóg verder te verlagen om nóg meer geld te creëren en nog meer nieuwe securitisaties in omloop te brengen. Engelen (2012, p. 57) vergelijkt de bancaire sector met 'antiekhandelaren op een onbewoond eiland die elkaar steeds opnieuw hetzelfde biedermeier tafeltje voor steeds meer geld verkopen en daar goed van kunnen leven'.

De zeepbel die zo ontstond, spatte in 2008 uiteen in de Verenigde Staten en niet veel later in de rest van de westerse wereld. Consumenten en huishoudens werden opeens geconfronteerd met de last van de leningen, die zij met steeds groter gemak waren aangegaan. Zo populair als de tulpen uit Turkije waren in het zeventiende-eeuwse Nederland – de Tulpenmanie wordt gezien als een van de eerste zeepbellen – zo populair waren aan het begin van deze eeuw de huizen. De prijzen leken alleen maar te kunnen stijgen, waardoor mensen de overwaarde van hun huis gingen benutten om meer te kunnen consumeren. 'Je kon er goed van op reis of eindelijk die mooie boot aanschaffen en dat huis behield zijn waarde wel, sterker nog: het nam in waarde toe. Het huis werd zo een pinautomaat voor een maatschappij die consumenten tot hoogste doel leek te hebben verheven' (Kalse 2014, p. 211).

Inmiddels zit Nederland in het diepste economische dal sinds de crises van de jaren tachtig en, volgens sommigen, de jaren dertig (Den Bakker 2009). Sinds

2008 zijn de huizenprijzen met gemiddeld 19 procent gedaald, verdubbelde het aantal mensen dat gebruikmaakt van schuldhulpverlening² (zie figuur 1), verdubbelde de werkloosheid³ en nam het reëel beschikbare gezinsinkomen sterk af, terwijl de kosten voor levensonderhoud juist stegen. Het consumentenvertrouwen was de afgelopen jaren dan ook historisch laag. In februari 2013 bereikte dit het laagste punt ooit⁴, waarna het nog verder kelderde (CBS 2013). Mensen zijn bezorgd over verdere waardedalingen van hun huis, de omvang van hun pensioen, de mate waarin publieke voorzieningen betaalbaar blijven en of ze hun baan behouden. Hoe minder ze kunnen en durven uit te geven, hoe verder de economie in het slop raakt.

Figuur 1. Aantal aanmeldingen voor schuldhulpverlening (2008-2013)

(Bron: NVVK (2014))

Sommige economen gaan uit van een dip van enkele jaren, waarna alles weer normaal zal worden. Reinhart en Rogoff (2014) constateren dat de welvaart na een systeemcrisis bij banken gemiddeld na acht jaar weer op peil is. Anderen stellen dat de huidige crisis een aankondiging is van een fundamenteel nieuwe situatie, met een structureel lager welvaartsniveau in het verschiet. Topbelegger Mohamed El-Erian spreekt van *the new normal* (zie Goldberg 2010) en in Nederland wees

Paul Schnabel er als een van de eersten op dat ‘de echte groei van de welvaart in West-Europa ten einde is’ (*de Volkskrant*, 6 augustus 2013).

De economische crisis toont zich ook in de schuldhulpverlening, waar steeds meer mensen in de fuik van schuldenopeenstapeling terechtkomen. Als ze schulden maken om bijvoorbeeld de huur te kunnen betalen, zijn zij geneigd nieuwe schulden aan te gaan om de gemaakte schuld te kunnen afbetalen. Ze reproduceren hiermee het eerder beschreven mechanisme van de banken. Op het moment dat er geen middelen meer beschikbaar zijn om de gaten te dichten, loopt het mechanisme vast. Voor mensen in een kwetsbare positie betekent het wegvallen van hun financiële vangnet dat de bodem onder hun bestaan wegvalt.

It's the society, stupid

Dat de welvaartsgroei voor een belangrijk deel kon ontstaan door het aangaan van steeds meer schulden, betekent voor burgers, bedrijven en banken dat ze hun balansen weer zullen moeten versterken. Dat er geen snelle, pijnloze oplossingen zijn, is inmiddels duidelijk, maar welke oplossingen zijn er wel?

Opvallend is dat het vooral economen en financieel specialisten zijn – bankiers, beleggers, financieel woordvoerders, ondernemers en financieel journalisten – die het publieke debat hierover bepalen. Zij kruisen de degens met elkaar over de bezuinigingen, de euro, het gezond maken van (het toezicht op) de banken, de lonen, rentestanden en overige instrumenten om de schuldenrisico's weer beheersbaar te maken. Deze overdaad aan specialistische kennis van economen is echter ook een beperking. Velthuis en Noordegraaf-Eelens (2009) wijzen op de schijnzekerheid van de financiële rekenmodellen waarop veel strategische keuzes van banken en overheden zijn gebaseerd. Zo is het Centraal Planbureau (CPB) de algemeen erkende autoriteit van Nederland op het gebied van economische analyses en prognoses, maar in hoeverre vangen de econometrische modellen van het CPB de complexe en wispelturige economische werkelijkheid?

Ook in de beroepspraktijk bestaat de neiging het schuldenvraagstuk als een financieel-technische kwestie te benaderen. Schuldhulpverleners maken gebruik van standaardprotocollen bij het realiseren van financiële stabiliteit; deurwaarders en incassobedrijven innen de schulden, met processen die in hoge mate zijn inge-

richt op rechtmatigheid en standaardisatie (bij elke debiteur dezelfde stappen in dezelfde volgorde) (Jungmann 2012); gemeenten voeren de Wet schuldsanering natuurlijke personen (Wsnp) uit; rechters komen in actie als minnelijke trajecten niet slagen. Toegegeven: tot op zekere hoogte hebben betrokken beroepsgroepen ook oog voor de sociale aspecten van schulden, zoals gezondheidsproblemen, psychische stoornissen, schaamte en eenzaamheid.

Maar schuldhulpverleners en incassomedewerkers blijven toch overwegend bij hun financiële leest. Dat is begrijpelijk, maar biedt weinig ruimte voor bezinning op de vraag wat voor kwestie schulden ten diepste zijn. In hoeverre worden mensen bedoeld of onbedoeld met schulden opgezaaid en welke maatschappelijke factoren spelen daarbij een rol? Wat zeggen schulden over de verantwoordelijkheden die mensen nemen en welke gedragsaspecten van schuldenaren én schuldeisers zijn daarop van invloed? Wie bepaalt wat mensen toekomt en welke belangen en machtsmotieven zijn daarbij aan de orde? Bill Clinton viel George Bush senior tijdens de verkiezingscampagne van 1992 aan met de opmerking ‘It is the economy, stupid’, maar wordt het na ruim twintig jaar niet tijd het vizier op de samenleving te richten? Volgens Klamer (2013) zouden hedendaagse politici zich primair moeten bezighouden met het gebrekkige functioneren van de samenleving. Waar het volgens hem om moet gaan, ‘is werken aan het herstel van vertrouwen, betrokkenheid en solidariteit en het staan voor fatsoen en beschaving in de onderlinge omgang. ‘It’s the society, stupid’” (p. 1).

Tijdens de schulden crisis in de jaren tachtig kampten Bolivia, Uruguay, Argentinië en Brazilië met enorme schulden (Klein 2013). Deze hadden zich onder invloed van de nietsontziende dictators opgestapeld, ten faveure van de bankrekeningen van dezelfde alleenheersers. Na hun val werden de schulden automatisch aan de nieuwe, democratisch gekozen regeringen overgedragen. Hoewel deze regeringen en hun bevolking part noch deel hadden gehad aan de totstandkoming van de schuldenberg, stond het Internationaal Monetair Fonds (IMF) erop dat het volledige bedrag zou worden terugbetaald. Alleen al de rentelast was hoger dan het totale bruto binnenlands product. Toen de Federal Reserve Bank de rente ook nog eens enorm verhoogde, steeg de schuldenlast tot onhoudbare proporties, met hyperinflatie, massawerkloosheid en sociale onrust als gevolg.

Hoewel het moeilijk is vol te houden dat in dit voorbeeld het niet meer kunnen terugbetalen van de schulden de essentie is van het probleem, was dat vanuit

het enkelvoudig financiële standpunt van het IMF wel het geval. Volgens Klein (2013) kwam deze situatie het IMF ook niet slecht uit, omdat sleutelfiguren er grote financiële belangen bij hadden de neoliberale privatiseringsideologie te verspreiden. Door de sociale onrusten kon de Braziliaanse regering, om in aanmerking te komen voor ondersteuning, niet anders dan tegemoetkomen aan de eisen van het IMF. Het was ‘privatiseren of sterven’, aldus Klein (p. 20). Deze tactiek heeft het fonds volgens haar ook gehanteerd bij de Mexicaanse crisis in 1994, de Aziatische crisis in 1997, de ineenstorting van Rusland in 1998 en de watersnoodramp in New Orleans in 2005.

Immateriële aspecten van schuld

In *Schuld. De eerste 5000 jaar* laat Graeber (2012) zien dat schulden altijd verbonden zijn geweest met macht en uitbuiting. Denk aan de onmogelijk hoge herstelbetalingen die Duitsland na de Eerste Wereldoorlog kreeg opgelegd en de kettingreactie van agressie en geweld die daar decennialang op volgde. Een hedendaags voorbeeld zijn de Nigeriaanse vrouwen die van mensenhandelaren een enkeltje Nederland krijgen voorgeschoten, maar vervolgens als prostituee zo weinig verdienen dat ze hun schuld niet krijgen afbetaald.

Ook in ‘normale’ schuldenrelaties is er sprake van interdependenties en afhankelijkheden, waarbij machtsmotieven van zowel de gever als de ontvanger van de schuld een rol kunnen spelen. De antropoloog Marcel Mauss constateerde al in 1923 dat de verwachting van een tegenprestatie bewust of onbewust ten grondslag ligt aan elke gift, niet alleen in westerse maar ook in overige culturen (Mauss 1990 [1923]).

De waardering van schuld als louter een economisch vooruitgangsprincipe waarbij je er beter van wordt door met geleend geld te investeren, lijkt te zijn ingehaald door de economische crisis. ‘Schuld’ gaat niet alleen over een financieel productiesysteem. Ook immateriële kwesties als onderdrukking, corruptie, straf, boetedoening en solidariteit spelen een rol. In het maatschappelijke debat over bonussen voor bestuurders – de ‘graai-cultuur’ – worden deze aspecten van schuld zichtbaar (zie bv. Van Oenen 2013). Binnen het paradigma dat het systeem almaar moet doorgaan om zich in stand te houden, bieden ondoordachte kwijtschelding

en het plukken van een kale kip geen uitkomst. Is deze patstelling te doorbreken door bij de aanpak van schulden ook de sociale en morele aspecten van schulden mee te nemen? Is de tijd rijp voor een andere schuldenbenadering?

Opbouw van dit boek

Dit boek gaat over wat in beeld komt als we schulden breed maatschappelijk bezien – niet alleen op het niveau van individuen en huishoudens, maar ook op dat van instanties en nationale staten. Welke oorzaken en oplossingen van de schuldenproblematiek zien we als we breder kijken? Wat kunnen we daarbij leren van hoe er in niet-financiële domeinen wordt omgegaan met schuld? Als vergeven in religieus opzicht waardevol is, werkt kwijtschelding van financiële schulden dan ook? Hoe zit het met schuldgevoelens en openstaande rekeningen in mantelzorg- of bijvoorbeeld dader-slachtofferrelaties? Kan het in het krijt staan bij elkaar ook een *incentive* zijn om vooruit te komen?

We beginnen dit boek met vier hoofdstukken op het niveau van *instanties, nationale staten* en *cultuur*.

In hoofdstuk 1 beschrijft antropoloog Erik Bähre hoe inzicht in sociale en culturele verschillen nodig is om te kunnen begrijpen waarom schulden op bepaalde plekken wel en op andere niet zijn toegenomen. Dit hoofdstuk gaat over de relatie tussen schuld en wederkerigheid (schuld als bindmiddel tussen mensen), schuld en status (schuld als middel om aanzien te verwerven) en schuld en macht (schuld als middel om als financiële instelling/schuldeiser sterker te worden).

In hoofdstuk 2 gaan Marcel Canoy en Robin Fransman door op het uitgangspunt dat schulden deel uitmaken van machtsverhoudingen en wederkerighedsrelaties, zowel tussen als binnen landen. De auteurs presenteren een politiek-filosofisch afwegingskader om zowel economisch slimmer als sociaal rechtvaardiger met doorgeschoten schulden om te gaan.

In hoofdstuk 3 stelt financieel geograaf Rodrigo Fernandez dat het voor landen vanaf de jaren zeventig veel gemakkelijker werd schulden aan te gaan. Overheden die daar heel ver in gingen, komen er niet echt meer uit. Griekenland zal nog decennialang moeten zuchten onder aflossingsverplichtingen. Kwijt-

schelding van de schulden kan een uitweg zijn, maar bestaat daarvoor voldoende politieke steun? En wat moet er voor kwijtschelding gebeuren?

In hoofdstuk 4 verlaten we het (inter)nationale niveau en ‘dalen we af’ naar hoe Nederlandse instanties omgaan met mensen met schulden. Volgens Marc Räkers zijn schulden in veel gevallen in principe oplosbaar, maar raken schuldenaren doorgaans alleen maar verder van huis vanaf het moment dat zij te maken krijgen met schuldhulpverleningsinstanties. Räkers ziet de schuldhulpverlening als een industrie die zichzelf in stand houdt, terwijl de aandacht zou moeten uitgaan naar het vinden van de menselijke maat en van manieren om de regie voor het schuldenvraagstuk bij de schuldenaar zelf te houden.

De volgende drie hoofdstukken gaan over schulden op het niveau van *individueen* en *huishoudens*.

In hoofdstuk 5 belichten Nadja Jungmann en Marc Anderson de groep mensen met problematische schulden. Lange tijd moest de schuldhulpverlening hen op dezelfde manier begeleiden als minder zware gevallen. Het belangrijkste instrument was de schuldregeling: een financieel-technische oplossing, die in principe voor iedereen eindigt met een schone lei. Maar is een schuldenvrije toekomst wel voor alle schuldenaren weggelegd? Is voor veel mensen het realiseren van financiële *stabiliteit* niet het hoogst haalbare? Wat betekent dit voor de werkwijze van schuldhulpverleners en de standaardprotocollen waar zij nu mee werken?

In hoofdstuk 6 gaan Nadja Jungmann en Roeland van Geuns door op deze vraag, maar nu gericht op een bredere groep schuldenaren. Hoe gaan verschillende groepen om met schuld? Wie kunnen hun schulden niet aflossen, zelfs niet met de beste wil van de wereld? En wie willen het niet, terwijl ze daar wel toe in staat zijn? In dit hoofdstuk komen verschillende karakteristieken van mensen met schulden in beeld, mede aan de hand van een nieuw, grootschalig ingezet screeningsinstrument. Dit hoofdstuk laat scherp zien dat schulden niet alleen een financieel-technische kwestie, maar vooral een gedragsvraagstuk zijn.

In hoofdstuk 7 richten Tamara Madern en Anna van der Schors zich op een nog ruimere groep: mensen zonder schulden, in het bijzonder jongeren. Zij huldigen vaak het credo ‘rood staan is geen schuld’ en hebben ook nog steeds een onveranderde hedonistische consumenistische levensstijl (‘die sneakers wil ik hebben’). Hoe kun je voorkomen dat jongeren schulden maken? Of moet

je dat helemaal niet willen voorkomen, omdat schulden in onze samenleving vanzelfsprekend zijn? Ook in dit hoofdstuk worden schulden als een sociaal en gedragsvraagstuk benaderd, in het bijzonder vanuit een pedagogische invalshoek.

De laatste drie hoofdstukken gooien het over een heel andere boeg, en gaan in op *schuldgevoelens* en *sociale schulden*.

Wat kunnen we daarvan opsteken als het gaat om financiële schulden? In hoofdstuk 8 wijzen Femmianne Bredewold en Lilian Linders erop dat de bezuinigingen in de verzorgingsstaat ertoe leiden dat mensen voor hun gevoel schuldenaren bij elkaar worden. Cliënten vinden dat familieleden niet verantwoordelijk zijn voor het vervangen van formele zorg, omdat dit hun gevoel van autonomie aantast. Professionals worden daarentegen betaald voor de gegeven hulp en zorg, waardoor mensen minder het gevoel hebben dat ze de ontvangen hulp moeten compenseren. De opgebouwde schuld is immers reeds via betaling ingelost. Is de verwachting dat mensen meer voor elkaar gaan doen reëel, en wat is daarvoor nodig? Bij wie ligt de rekening in de (door de overheid) gewenste participatiesamenleving? Welke positieve én negatieve gevolgen heeft die samenleving voor onderlinge relaties, juist ook in deze tijden van financiële schulden en bezuinigingen?

In hoofdstuk 9 gaat Jelle van der Meer op zoek naar barmhartigheid als alternatief voor de juridische mallemolen waarin schuldenaren terechtkomen. Tijdens zijn zoektocht ontmoet hij dominees en deurwaarders met wie hij onder andere spreekt over vergeving en rechtvaardigheid: Is het kwijtschelden van schulden een optie? Is het tonen van berouw hiervoor voldoende? Dit hoofdstuk laat zien dat men veelal probeert met juridische middelen sociale problemen op te lossen. Van der Meer zoekt naar een verbinding tussen die denkwerelden.

In hoofdstuk 10 gaan Anneke Menger en Jaap van Vliet in op de vraag hoe schuldgevoelens en vergelding onder invloed van het herstelrecht veranderen. Wat betekent het wanneer in het recht de nadruk meer komt te liggen op herstel in plaats van op vergelding? Levert dader-slachtofferbemiddeling meer op dan uitsluitend straffen? Als dat het geval is, wat betekent dat dan voor de manier waarop we met financiële schulden zouden moeten omgaan?

Tot slot presenteren we de conclusie en constateren we dat we aan de vooravond staan van een nieuwe manier van kijken naar schulden.

Over de auteurs

Marc Anderson studeert bestuurskunde in Leiden en werkt als docent en onderzoeker aan de Hogeschool Utrecht. Hij deed onderzoek naar klantprofielen in de schuldhulpverlening en naar een sluitende schuldhulpaanpak voor cliënten van de verslavingsreclassering.

Erik Bähre werkt als economisch antropoloog aan de Universiteit Leiden en initieerde het Economy is Culture Lab (E=CL), een platform dat beoogt een antropologische blik op economie te presenteren.

Femmianne Bredewold is onderzoeker bij het Centrum voor Samenlevingsvraagstukken in Zwolle en promoveerde begin 2014 op *Lof der oppervlakkigheid*, over contact tussen mensen met een verstandelijke of psychiatrische beperking en buurtbewoners.

Marcel Canoy is sinds 2008 hoofdeconoom bij Ecorys. Daarvoor bekleedde hij diverse functies bij het Centraal Planbureau. Van 2008-2013 was hij deeltijdhoogleraar Economie en Regulering van de Zorg aan de Tilburg University. Sinds juli 2013 is hij columnist van het *Financieele Dagblad* en sinds april 2014 *distinguished lecturer* aan de Erasmus School of Accounting and Assurance. Vanaf 1 september 2014 is hij tevens deeltijdhoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

Rodrigo Fernandez is gepromoveerd als financieel geograaf aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel doet hij aan de Katholieke Universiteit Leuven een vergelijkend onderzoek naar vastgoedzeepbellen in verschillende landen. Bij SOMO is hij onderzoeker naar belastingontwijking door multinationale ondernemingen en het schaduwbanksysteem.

Robin Fransman studeerde politicologie en was werkzaam in de ICT en de financiële sector, onder meer als toezichthouder bij de Autoriteit Financiële Markten. Sinds 2000 houdt hij zich beroepsmatig bezig met economische vraagstukken. Van 2007 tot 2014 was hij werkzaam als adjunct-directeur van Holland Financial Centre.

Roeland van Geuns is lector Armoede en Participatie aan de Hogeschool van Amsterdam. Hij doet onderzoek naar de achtergronden van schulden, armoedeproblematiek en werkloosheid. Zijn focus is daarbij gericht op het ondersteunen van burgers die dit raakt. Daarnaast is hij zelfstandig adviseur en onderzoeker op dezelfde terreinen.

Marcel Ham is hoofdredacteur van het *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*. Met Justus Uitermark en Amy-Jane Gielen was hij redacteur van een vorig jaarboek van dat tijdschrift: *Wat werkt nu werkelijk? Politiek en praktijk van sociale interventies*.

Nadja Jungmann is lector Schulden en Incasso aan de Hogeschool Utrecht. Ze is gepromoveerd op schuldhulpverlening, en is in Nederland een autoriteit op het gebied van schuldenproblematiek, blijkens de vele projecten die zij op dit terrein heeft uitgevoerd, de talrijke congressen waar ze spreekt en haar vele publicaties over dit onderwerp.

Lilian Linders is lector Beroepsinnovatie Social Work bij Fontys Hogeschool Sociale Studies en geeft leiding aan de Wmo-werkplaats Noord Brabant. Het thema immateriële schulden speelt een rol in haar boek *De betekenis van nabijheid*. Ook publiceerde zij (met Femmianne Bredewold) het artikel 'Wederkerigheid als basisconcept in Zorg en Welzijn' in het tijdschrift *Oikonde*.

Tamara Madern is wetenschappelijk medewerker bij het Nibud, het Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting, kenniscentrum op het gebied van de huishoudfinanciën. Zij deed onderzoek naar het financiële gedrag van scholieren.

Jelle van der Meer is freelance onderzoeksjournalist. Hij is auteur, samen met Hella Rottenberg, van *Opwaaiende toga's. Achter de schermen van de rechtbank* (Van Gennep, 2013).

Anneke Menger is lector Werken in Justitieel Kader aan de Hogeschool Utrecht en publiceerde diverse boeken en een groot aantal artikelen (nationaal en internationaal), merendeels over forensisch sociale vraagstukken.

Marc Räkers werkt voor de stichting Eropaf!, is bestuurder van de coöperatie Eropaf! & Co en werkt één dag per week voor het lectoraat Outreachend Werken en Innoveren van de Hogeschool van Amsterdam.

Anna van der Schors is wetenschappelijk medewerker bij het Nibud en deed onder meer onderzoek naar schulden bij studenten en naar de studiefinanciering en het arbeidsaanbod van studenten.

Stijn Verhagen is lector Participatie en Maatschappelijke Ontwikkeling aan de Hogeschool Utrecht. Eerder publiceerde hij onder meer de boeken *Jongeren en schulden* en *Geld rolt: de rol van professionals bij financiële bewustwording van jongeren* (beide met Pim van Heijst), alsmede artikelen over schulden in diverse vakbladen.

Jaap van Vliet werkt als onderzoeker bij het lectoraat Werken in Justitieel Kader van de Hogeschool Utrecht en als beleidsadviseur bij Leger des Heils Jeugdzorg & Reclassering. Hij publiceerde onder meer over reclasseringswerk.